

Олександр Потильчак

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та
спеціальних історичних дисциплін
факультету історичної освіти Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
м. Київ, Україна
pot1965@ukr.net

Dr. hab. Prof. Oleksandr Potyl'chak

Head of department of Original and
Special Historical Sciences of the
Faculty of History Education, National
Pedagogical Dragomanov University
Kyiv, Ukraine,
pot1965@ukr.net

**МІДНА РОСІЙСЬКА МОНЕТА У ГРОШОВОМУ ОБІГУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У XVIII СТ.
(НА МАТЕРІАЛАХ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК
2017 РОКУ З ТРУШКІВ НА БІЛОЦЕРКІВЩИНІ)**

**RUSSIAN COPPER COIN IN MONETARY CIRCULATION
OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE XVIII CENTURY.
(NUMISMATIC FINDINGS OF 2017 FROM TRUSHKY,
BILA TSERKVA REGION)**

Анотація

На основі нещодавно виявлених нумізматичних джерел розглядається актуальна для української нумізматики проблема участі мідної розмінної монети Московського царства та Російської імперії у грошовому обігу Правобережної України XVIII ст.

Автором оприлюднені результати польових нумізматичних досліджень 2017 р., що проводились у рамках ініціативної наукової програми співробітників Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова в селі Трушки Білоцерківського району Київської області.

На підставі аналізу нових нумізматичних джерел і з урахуванням тенденції грошової емісійної політики Речі Посполитої та Росії у кінці XVII – середині XVIII ст. автор запропонував власне бачення місця та ролі мідної російської монети у грошовому обігу прикордонних з Росією територій Південної Київщини у досліджуваній період.

Стверджується, що спровокована початком Північної війни 1700–1721 рр. шведською окупацією (1702) та козацько-селянським повстанням під проводом С. Палія (1700–1704) внутрішня військово-політична нестабільність у Речі Посполитій сприяла посиленню російського військово-політичного впливу на Правобережній Україні. Розпочавшись у 1704 р. з інтервенції під приводом придушення «Паліївщини», російська присутність тут активізувалася в період правління Анни Іонанівни, Єлизавети Петрівни, а особливо за Катерини II.

Розповсюдженню російської монети на грошовому ринку Правобережної України у 20-60-х рр. XVIII ст. сприяло значне скорочення масштабів карбування грошей у Речі Посполитій за роки правління Августа II Сильного (1697–1733) та Августа III (1734–1763). За таких умов уже з початку століття російська монета поступово стає помітним чинником грошового обігу Правобережжя, а особливо його прикордонних із Гетьманщиною територій.

Враховуючи ці обставини, автором статті частково скорегований висновок відомого українського нумізмата М. Котляра про перевагу польсько-литовської монети на Правобережній Україні протягом усього XVIII ст. Автор поділяє таку думку свого колеги лише стосовно грошового ринку високопробної срібної та золотої монети великих номіналів. Ситуація ж із розмінною монетою на прикордонних з Росією територіях Правобережжя, зокрема на Середньому Пороссі, була дещо іншою. Внаслідок кризи монетного виробництва на початку XVIII ст. у Речі Посполитій суттєво скоротились обсяги карбування грошей, зокрема дрібної срібної та мідної розмінної монети. Якщо на польських та західноукраїнських землях брак власної монетної маси звично покривався за рахунок притоку грошей європейських країн,

передусім Швеції та Бранденбурзько-Прусської держави, то на Правобережній Україні поступово сильніші позиції у грошовому обігу посідає мідна російська монета, карбування якої в цей період набуває значних масштабів.

Обсяг дрібної польсько-литовської монети у грошовому обігу регіону значно скоротився, й цю нішу одразу ж заповнила монета російського карбування. Починаючи з 30–40-х рр. XVIII ст. особливого поширення у роздрібній торгівлі на Правобережжі, зокрема на території Південної Київщини, набуває імперська мідна монета, що потрапляє сюди у значних кількостях внаслідок інтенсивної транскордонної торгівлі, міграційних процесів і посилення політичної присутності Росії на території Польщі та Литви. Остаточно російська монета заволоділа грошовим ринком Правобережної України в останні роки правління Катерини II (1762–1796) внаслідок остаточної ліквідації державності Речі Посполитої.

Характерною особливістю практично усіх знайдених у Трушках мідних російських монет XVIII ст. виступає їх значний ступінь зношеності внаслідок тривалого перебування у грошовому обігу, що може свідчити про активне використання місцевим населенням регіону цієї монети як засобу платежу, передусім у дрібній торгівлі.

Summary

Actual for the Ukrainian numismatics problem of using a copper coin of the Moscow kingdom and the Russian Empire in the money turnover of Right-Bank Ukraine during XVIII century is studied on the basis of newly discovered numismatic sources.

The results of field numismatic research in 2017 in Trushky (Bila Tserkva Region) conducted within the framework of the initiative scientific program of the educational and scientific laboratory of examination of cultural-historical values of the Original and Special Historical Sciences of the Faculty of History Education (National Pedagogical Dragomanov University) are represented.

A set of 26 Russian copper coins of small denominations of the XVIII century is analyzed, attributed and classified in the article. The coins minted during the reign of Peter I (1696–1725), Anna of Russia (1730–1740), Elizabeth of Russia (1741–1761), Catherine the Great (1762–1796) and Paul I of Russia (1796–1801) were found on the site of a synchronous in time ancient rural building.

The author proposed his own vision of the place and role of the Russian copper coin in the monetary circulation of the territories of the Southern Kyiv region bordered by Russia during the investigated period according to the analysis of new numismatic sources and the tendencies of the monetary emission policy of the Commonwealth and Russia at the end of the seventeenth and mid-eighteenth centuries according to the analysis of new numismatic sources and the tendencies of the monetary emission policy of the Commonwealth and Russia at the end of the seventeenth and mid-eighteenth centuries.

It is alleged that internal military-political instability in the Commonwealth was caused by the beginning of the Great Northern War 1700–1721, the Swedish occupation (1702), the Cossack-peasant uprising led by S. Paliy (1700–1704) and contributed to the strengthening of Russian military-political influence in the Right-Bank Ukraine. The Russian presence began here in 1704 with intervention under the pretext of suppressing “Paliivshchyna” and was updated during the reign of, Anna of Russia, Elizabeth of Russia, Catherine the Great.

Significant reduction in the scale of coinage in the Commonwealth during the reign of Augustus II the Strong (1697–1733) and Augustus III of Poland (1734–1763) contributed to the spread of the Russian coins in the money market of the Right-Bank Ukraine. Under such conditions, since the beginning of the century, the Russian coin gradually became a significant factor in the money circulation of the Right Bank, and especially its territories on border with the Hetmanate.

Given these circumstances the author partly corrected the conclusion of the famous Ukrainian numismatist M. Kotlyar about the superiority of the Polish-Lithuanian coin on the Right-Bank Ukraine during the entire XVIII century. The author shares opinion of his colleague only with regard to the money market of high-grade silver and gold coins of large denominations. The situation with the modest coin on the border areas with Russia – the territories of the Right Bank, in particular in the Middle Porossya, was somewhat different. As a result, the crisis of coin production in the early 18th century in the Commonwealth, coinage, in particular, small silver and exchangeable copper coins, had decreased substantially. On the Polish and Western Ukrainian lands, the lack of its own coinage was covered by the inflow of money from European countries, primarily Sweden and the Brandenburg-Prussia state. In the Right Bank Ukraine, the Russian copper coin, which coinage in this period becomes significant, occupied a stronger position in monetary circulation.

The volume of the small Polish-Lithuanian coin in the monetary circulation of the region significantly decreased and this niche immediately filled the coin of Russian coinage. Because of intensive cross-border trade, migration processes and strengthening Russia’s political presence on the territory of Poland and Lithuania

since 30's and 40's of the XVIII century in the retail trade on the territory of the Right-bank Ukraine, in particular in the territory of the Southern Kyiv region, the imperial copper coin was widely used. Ultimately, the Russian coin had taken over the money market of the Right-Bank Ukraine in the last years of the reign of Catherine the Great (1762-1796) as a result of the final liquidation of the statehood of the Commonwealth.

A characteristic feature of almost all found coins is their significant wear out, which may indicate the active use of these coins as a payment, primarily in the small trade by the local population.

The published results of the author's research are based on the data of the local group of numismatic sources and require verification with the use of time synchronous monetary material from other settlements of the region, which creates a prospect for further research on the problem.

Ключові слова: дві копійки, денга, копійка, полушка, Роставиця, Середнє Поросся, Трушки.

Key words: two copecks, dengas, a copeck, mite, Rostavitsya, Middle Porossya, Trushky.

Період XVIII ст. у нумізматичній історії Правобережної України особливий. Упродовж цього часу грошовий ринок регіону зазнавав значних змін і трансформацій. Ще у середині XVII ст. Річ Посполита вступила у тривалий період внутрішніх і зовнішніх конфліктів, війн і політичної нестабільності, наслідками яких стали занепад економіки й торгівлі та багатократне зростання бюджетних витрат на військові потреби. Після 1654 р. Лівобережна Україна поступово інкорпорується в політичну систему Московської держави та повільно, але невпинно, долучається до її грошового ринку. А ось Правобережжя з середини 1680-х рр. повертається під зверхність Польської корони, у складі якої воно й залишалося до так званого «другого поділу Речі Посполитої» у 1793 р.

На початку XVIII ст. у грошовому обігу Правобережної України, зокрема її прикордонних з Гетьманщиною територій, відбуваються зміни, пов'язані з проникненням на ринок регіону російської золотої, срібної та мідної монети, що тривало на тлі затяжної кризи грошового господарства Речі Посполитої. Сприяла цьому не лише грошова реформа Петра I (1696–1725), що наблизила російську монетну систему до західноєвропейських стандартів, але й активна військово-політична присутність Росії на Правобережжі, Волині та в Галичині в роки Північної війни зі Швецією (1700–1721), російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і під час придушення Коліївщини 1768–1769 рр.

Загальні тенденції щодо участі російської монети у грошовому обігу Правобережної України у XVIII ст. свого часу були предметом вивчення у працях відомого вітчизняного нумізмата М. Котляра¹. Проте висновки, зроблені дослідником, так і не закріпилися в українській навчальній нумізматичній літературі. І сьогодні автори спеціалізованих підручників традиційно розглядають грошовий обіг на Правобережній Україні у XVIII ст. осібно, як питому частину польсько-литовського грошового ринку, ігноруючи очевидний факт – інтенсивне проникнення в межі окресленого ареалу російської монети².

Окреслені в назві статті тенденції грошового обігу Правобережної Київщини першої – третьої чверті XVIII ст. ілюструють монетні знахідки, зроблені під час польових нумізматичних досліджень, що проводилися в рамках ініціативної наукової програми співробітниками Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова у березні – грудні 2017 р. у селі Трушки Білоцерківського району Київської області.

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1974. С. 153-155 с.; Он же. Кладоискательство и нумизматика. К.: Наукова думка, 1974. С. 110-112.

² Голіш Г. М. Основи нумізматика: Навч. посібн.; Вид. 2-ге. Черкаси: Вид-во "Черкаський ЦНТЕП", 2006. С. 117-121.; Шуст П. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. К.: Знання, 2007. С. 182-209.

У статті на основі нещодавно виявлених нумізматичних джерел розглядається актуальна для української нумізматики проблема участі мідної розмінної монети Московського царства та Російської імперії у грошовому обігу Правобережної України XVIII ст. Запропоновано авторське бачення місця та ролі цих монет на грошовому ринку прикордонних з Росією регіонів, зокрема Південної Київщини у досліджуваній період.

Село Трушки розташоване за 17 км на південний захід від Білої Церкви на берегах р. Роставиці, за кілька кілометрів від місця її впадіння в Рось, а, отже, географічно знаходиться у лівій частині басейну Середнього Поросся – регіону, який у другій половині XVI – на початку XVII ст. піддавався інтенсивній козацько-селянській колонізації, а протягом другої половини XVII – XVIII ст.ст. був прикордонним із Гетьманщиною, що перебувала у складі Московської держави та Російської імперії. Коротка історична довідка про с. Трушки, вміщена в томі «Київська область» «Історії міст і сіл Української РСР» (1971), відносить час заснування села до XVII ст.¹

Виявлені монетні знахідки локалізовано в межах Трушків на правому березі Роставиці, навпроти нинішньої центральної частини села. Ця місцевість – задернований берег річки довжиною близько кілометра та шириною 100-200 метрів, де нині селяни випасають свою худобу (рис. 1), ще в середині XIX ст. була обжитою частиною села. Принаймні, на «Військово-топографічній мапі Російської імперії 1846–1863 рр.», більше знаній як «мапа Ф. Шуберта», бачимо тут регулярну вуличну забудову (рис. 2).

Частину комплексу нумізматичних знахідок пошукового польового сезону 2017 р. у Трушках, що аналізується автором, репрезентують 24 мідні монети російського карбування XVIII ст., випущених монетними дворами Московської держави та Російської імперії в період правління Петра I (1696-1725), Анни Іоанівни (1730-1740), Єлизавети Петрівни (1741-1761), Катерини II (1762-1796) та Павла I (1796-1801). Усі монети виявлені спорадично, більшість із них на глибині 25–30 см, що засвідчує їх виведення з грошового обігу в результаті втрати власниками у різний час.

У період, про який йдеться, Правобережна Україна, зокрема Південна Київщина і Середнє Поросся, продовжували залишатися у складі Речі Посполитої. Такий державно-політичний статус цих територій було встановлено ще Андрусівським перемир'ям 1667 р., а згодом підтверджено Вічним миром 1686 р. Принаймні, московські трактати кінця XVII-XVIII ст. чітко позиціонують окреслені території як прикордонні: «[...] западная граница России «земель царя Великия и Малыя и Белья России», унаследованная Петром от его предшественников и подтвержденная потом несколько раз договорами шла [...] по западным границам нынешних Псковской, Смоленской, Черниговской губернии и рекою Днепром до устья Ирпени; затем переходила через Днепр, шла по р. Ирпени и притоку ее Унаве до нынешней Мотовиловки; далее шла по р. Стугне и ниже местечка Стаек подходила опять к Днепру [...] На запад от указанной нами границы лежало государство Польское [...]»². За цими ж даними територією Південної Київщини та Пороссям у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. проходили два торгово-поштові тракти, що вели з Києва на південь у турецькі володіння та далі до «Царя-города» (Константинополя – *Авт.*). Перший із них простував «[...]от Києва до Белогородка (Білогородка – *Авт.*) 3 мили [...] От Бело-городка до села Новоселок 2 мили [...] а недоезжая до Новоселок за миллю переезд через реку Алешню, которая впала в Ирпень с польской стороны [...] От Новоселок до Черногородки 2 мили [...] От Черногородки до

¹ Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Київська область. Гол. ред. кол.: П. Т. Тронько (та ін.); Ін-т історії АН УРСР. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С. 146.

² Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков. Доклад действ. чл. А. А. Русова с картою и указателем географических имен, составленных М. Ф. Линдфорс; Юго-зап. отд. Импер. рус. геогр. общ-ва. К.: Типогр. М. П. Фрица, 1876. С. 57–58, 59.

Хвастова 2 мили [...] От Хвастова до села Трилес 1 миля [...] От Трилес до Поволочии (Паволоч – *Авт.*) 4 мили; переправ и гор нет и дорога добрая, а под Паволочною две речки, одна прозванием Паволочка, другая Растовица [...] От Паволочь до Погребищ 6 миль [...]»¹ і т.д. Другий тракт проходив «[...] от Киева на Васильков, на Романовку, на Хвастов, на Паволочи, на Беликовские млиницы [...]»².

Спровокована початком Північної війни 1700–1721 рр., шведською окупацією (1702) та козацько-селянським повстанням під проводом С. Палія (1700–1704) внутрішня військово-політична нестабільність у Речі Посполитій сприяла посиленню російського військово-політичного впливу на Правобережній Україні. Розпочавшись у 1704 р. з інтервенції під приводом придушення «Паліївщини», російська присутність тут активізувалася в період правління Анни Іоанівни (1730-ті рр.), а особливо за Катерини II (1762–1796). Цілковито логічним результатом цієї експансії стало поглинання Правобережної України Російською імперією, що остаточно завершилося у 1793–1795 рр.

За таких умов уже з початку XVIII ст. російська монета поступово стає помітним чинником грошового обігу Правобережжя, передусім його прикордонних з Гетьманщиною територій. Характеризуючи цю тенденцію грошового ринку Правобережної України на основі аналізу монетних скарбів, М. Котляр зазначав: «[...] Характерно, що всі скарби Правобережжя першої чверті XVIII ст. (у яких, крім російських, не було інших монет), знайдено поблизу російського кордону: торговельний обмін між українськими прикордонними землями Росії і Речі Посполитої був досить інтенсивним [...]»³. Знайдені у Трушках монети схиляють до думки про те, що наведене вище спостереження відомого нумізмата справедливе щодо регіону Середнього Поросся, котрий у досліджуваний період безпосередньо прилягав до кордону з підросійською Гетьманщиною.

Серед російських монет XVIII ст., знайдених у Трушках, три належать до часу царювання Петра I (1696–1725) (п.п. 1-3; табл. 1). Найдавніші з виявлених монет – дві мідні полушки (1/4 копійки) та мідна копійка цього ж царя. Через поганий стан збереженості ні дати карбування, ні деталі легенди цих монет прочитати не вдалося. Проте аналіз синхронних за часом монетних типів Московського царства дозволяє досить обґрунтовано стверджувати, що знайдені полушки могли бути викарбовані на Кадашевському або ж Набережному монетному дворі у Москві між 1718–1722 рр., а копійка – між 1711–1718 рр. Зважаючи на період карбування виявлених у Трушках монет Петра I, цілком імовірно припущення, що знайдені полушки могли потрапити до грошового обігу нашого регіону у середині – другій половині 1720-х рр. Проте точно відомо, що в обігу на території Росії ці монети перебували до Іменного указу імператриці Анни Іоанівни від 5 жовтня 1730 р. «Про виключення з ужитку в торгу полушок і про вимін нових мідних копійок, зроблених із 1728 року»⁴.

Судячи зі знахідок у Трушках, значно інтенсивніше російська монета потрапляє на ринок Південної Київщини, починаючи з середини 1730-х рр. Однією з причин цього, найімовірніше, стала війна 1733–1735 рр. Втрутившись у боротьбу «за Польську спадщину», Російська імперія постійно тримала чималий військовий контингент на Правобережній Україні. Не слід також забувати, що в першій половині XVIII ст. Південна Київщина, через транскордонну міграцію населення обох берегів Дніпра та не в останню чергу завдяки двом міжнародним трактам, що проходили її теренами, залишалася активною транзитною зоною.

¹ Там же. С. 77–78.

² Там же. С. 85.

³ Котляр М. І. Грошовий обіг на території України доби феодалізму... С. 152.

⁴ Адрианов Я. В. Русские монеты 1700-2000 годов: исторический обзор и каталог. Я. В. Адрианов. Пермь: ИПК «Звезда», 2001. С. 54.

Окреслені вище тенденції грошового обігу Правобережної Київщини другої третини XVIII ст. ілюструють вісім знайдених нами мідних монет, карбованих під час правління російської імператриці Анни Іоанівни (1730–1740). Серед них шість полушок 1730-1735 рр. карбування та дві денги, викарбувані у 1735-му та 1739 рр. (п.п. 4-11; табл. 1).

Цікаво, що співвідношення кількості виявлених монет найдрібнішого номіналу – полушка, загалом кореспондується з їх загальними накладками. Зокрема, 1730 р. було викарбовано 2,8 млн. монет цього номіналу. Наступного року (1731) тираж полушок склав уже 30 млн., а в 1734 р. – 19 млн. 200 тис. монет. У 1735 р. монетні двори імперії викарбували 68 млн. 800 тис. полушок на номінальну суму понад 17 млн. рублів¹.

Із джерел та нумізматичної літератури відомо, що значна частина полушок періоду правління Анни Іоанівни виготовлялася шляхом перекарбування з так званих «хрестових» копійок Петра II 1728–1729 рр., що стало можливим унаслідок чергової монетної реформи та чотирикратного пониження стопи мідної монети². Ця технологічна особливість добре простежується на нумізматичному матеріалі з Трушків. Три з шести знайдених тут полушок мають сліди штемпелів реверсу копійок 1728–1729 рр. (п.п. 5, 7, 9; табл. 1).

Характерно, що сліди зображення монети-попередниці помітні лише на реверсі обох нових монет. Така їх особливість може свідчити про те, що штемпель реверсу полушок під час перекарбування «хрестових» копійок знаходився внизу. Ударне зусилля на нього було значно меншим, що й зумовило часткове недокарбування монетного поля полушок.

Другу групу знайдених у Трушках монет періоду правління Анни Іоанівни становлять дві мідні денги 1735-го та 1739 рр. карбування (рис. 5). Слід зазначити, що наклади цього найпопулярнішого у середині XVIII ст. номіналу російських монет також були значні. Зокрема, у 1735 р. російські монетарні викарбували їх 66 млн. 200 тис. штук на суму 33 млн. 100 тис. рублів сріблом, а ось тираж денги 1739 р. склав 26 млн. монет³. Метрологічні показники обох виявлених монет цього номіналу, враховуючи ступінь їх зношення у процесі обігу, знаходяться в межах норми монетного двору (п.п. 10-11; табл. 1).

Найбільшою за чисельністю локальною групою російських мідних монет із комплексу XVIII ст., виявлених під час нумізматичного польового дослідження 2017 року в Трушках, виявилися дрібні номінали, карбовані за правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1761). Польові дослідження принесли 12 таких знахідок. Абсолютну більшість серед них (8 монет) становить найдрібніший номінал – денга. Знайдено також 4 двокопійчні монети цієї російської імператриці (п.п. 12-23; табл. 1). Номінал денга представлений монетами, викарбуваними у 1743 (рис. 6), 1746, 1747, 1749 (2 монети), 1751, 1753 та 1760 рр. Основні метрологічні показники (вага та діаметр монетного кружка) більшості з них знаходяться в межах, вказаних у нумізматичних каталогах⁴. (п.п. 12-18; табл. 1).

Цікава в цьому плані денга 1760 р. карбування. Це монета нового дизайну з рифленим гуртом, вензелем Єлизавети на аверсі та святим Георгієм-Переможцем, який вражає змія, на реверсі (рис. 7). При тому, що її реверс повністю зношений до стану, практично, гладкої поверхні, а аверс несе сліди зношеності рівня F (за американською шкалою), зважування показало вагу в 7,6 гр. (п. 22; табл. 1). Це значно перевищує вагову норму денги 1757–1760 рр., що складає 5,12 гр. Фактичний діаметр кружка цієї монети (21,05 мм), навпаки, значно менший за норму монетного двору (23,0– 26,0 мм)⁵. При цьому варіант обрізки по гурту, практично,

¹ Гусев С. О. Каталог монет императорской России (1682-1917). С.О. Гусев. Вып. 2. М.: Coins Moscow, 2018. С. 147.

² Спасский И. Г. Русская монетная система. И.Г. Спасский. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 132.

³ Гусев С.О. Указ. соч. С. 137.

⁴ Там же. С. 137.

⁵ Там же. С. 138.

виключається, адже монета має чітку гуртову рифлену насічку. Цікаво, що копійка Єлизавети Петрівни аналогічного монетного типу та року карбування має вагу 10,24 гр., діаметр монетного кружка 26 мм і сітчастий гурт¹. Відтак варіант плутанини нашої знахідки з монетою іншого номіналу також малоімовірний. Отже, маємо справу або з неописаним у каталогах варіантом денги, або ж з елементарним грубим технологічним браком.

Три з чотирьох знайдених у Трушках монет Єлизавети Петрівни номіналом 2 копійки, не дивлячись на їх значну зношеність у процесі обігу, піддаються ідентифікації за роками карбування (1757, 1760, 1761). Один двокопійчник лишається недатованим (п.п. 19-21; табл. 1). Як видно з таблиці, вага, діаметр і товщина кружка цих монет хоч і відчутно різняться між собою, все ж знаходяться в межах норм монетного двору, або ж дають цілком допустимі похибки².

Виявлена група монет досить рівномірна за датами карбування та містить дрібні номінали, практично, всього періоду правління доньки Петра I. Найстарша з них викарбувана у 1743 р., а наймолодша – у 1761-му. При цьому на 40-ві рр. XVIII ст. припадає трішки більше знахідок – 5 (п.п. 12-17; табл. 1). По три знайдені монети викарбувані у 1750-х (п.п. 17-19; табл. 1) і на початку 1760-х рр. (п.п. 21-23; табл. 1). Така відносна хронологічна рівномірність монет цієї групи є непрямим фактом, що ілюструє регулярність надходження російських грошей дрібних номіналів на ринок регіону в окреслений хронологічний період.

Ще однією характерною особливістю виявлених у Трушках монет часів правління Єлизавети Петрівни виступає їх значний ступінь зношеності. 9 із 10-ти монет мають характерні сліди потертості монетного поля внаслідок тривалого перебування у грошовому обігу (п.п. 12-16; 18-23; табл. 1). Часто деталі аверсів і реверсів цих карбівок, практично, не читаються (п.п. 13, 18-22; табл. 1). Такі особливості стану збереженості знахідок можуть свідчити про активне використання місцевим населенням Середнього Поросся у 40-60-х рр. XVIII ст. російської мідної монети як засобу платежу, передусім у дрібній торгівлі.

Період правління Катерини II (1762–1796) у знахідках із Трушків представлений двома монетами номіналом 2 копійки (п.п. 24, 25; табл. 1). Обидві карбівки несуть на собі дуже значні сліди тривалого перебування в обігу, а монета 1766 р. має ще й механічні пошкодження пізнішого часу. Цікаво, що метрологічні показники монет, навіть з урахуванням їх зношеності, відчутно відрізняються від норм монетного двору. Зокрема, товщина обох монетних кружків різна, а їх діаметр більший за норму на 1-2 мм. Вага однієї з монет (датовати яку не вдалося через зношеність) перевищує вагову норму двокопійчників Єкатеринбурзького монетного двору 1763–1796 рр. карбування на 1,36 гр.³ Такі розбіжності у вазі та розмірах окремих монет, що належать до єдиного монетного типу та періоду карбування, можуть свідчити як про недосконалість технології монетного виробництва, так і про те, що у гонитві за валом карбування монетні майстри мало зважали на такі «дрібниці», як стандарти та норми. Важливо було дотриматися лише однієї норми – сумарної номінальної вартості монет, що карбувалися з пуда монетного металу. У період правління Катерини II зберігалася монетна стопа, встановлена ще Єлизаветою Петрівною у 1757 р., мідної монети карбувалося на 16 рублів із пуда⁴.

За такою ж монетною стопою карбувалась мідна монета в період правління наступника Катерини II – Павла I (1796–1801). Знайдена у Трушках монета цього монарха номіналом 2 копійки, карбована на монетному дворі в Єкатеринбурзі у 1798 р., досить добре збережена (п. 26; табл. 1). Ця обставина відрізняє двокопійчник Павла I від решти знахідок подібного номіналу, що карбувалися у другій половині XVIII ст., і може свідчити про нетривалий період використання монети у грошовому обігу.

¹ Там же. С. 129.

² Там же. С. 114.

³ Там же. С. 116.

⁴ Спасский И. Г. Указ. соч. С. 132.

Комплекс мідних монет XVIII ст. російського карбування з Трушків Білоцерківського району Київщини (польові дослідження 2017 р.)¹.

№ зп	Номінал	Рікемісії	Фактична вага монети (гр)	Діаметр монетного кружка (мм)	Технологічні властивості монет, стан збереженості
Петро I Олексійович (1696–1725)					
1.	Полушка	1718-1722	1,00	13,0	VF-
2.	Полушка	1720-1722	0,40	13,5-14,0	F
3.	Копейка	1711-1718	6,90	23,5	F-
Анна Іоанівна (1730–1740)					
4.	Полушка	1730	3,56	21,0	VF-
5.	Полушка	1731	2,72	21,0	На реверсі сліди перекарбування з «хрестової» копійки 1728-1729 рр.; VF-
6.	Полушка	1731	3,75	21,0	VF-
7.	Полушка	1734	3,98	20,09	На реверсі сліди перекарбування з «хрестової» копійки 1728-1729 рр.; VF-
8.	Полушка	1735	2,59	19,02	VF-
9.	Полушка	1735	2,93	20,0-21,0	На реверсі сліди перекарбування з «хрестової» копійки 1729 рр.; VF-
10.	Денга	1735	6,89	25,07	VF-
11.	Денга	1739	7,10	25,0	F+
Єлизавета Петрівна (1741–1761)					
12.	Денга	1743	7,74	25,0	VF-
13.	Денга	1746	6,56	25,01	F-
14.	Денга	1747	7,92	23,01	F-
15.	Денга	1749	8,82	24,09	VF-
16.	Денга	1749	8,54	24,08	VF-
17.	Денга	1751	8,12	24,09	VF
18.	Денга	1753	7,22	24,09	F-
19.	Две копейки	1757	17,89	33,05	F-
20.	Две копейки	17(?)	21,03	30,03	F-
21.	Две копейки	1760	17,55	32,0	F-
22.	Денга	1760	7,60	21,05	Вага та діаметр монети суттєво відрізняються від норми; F-
23.	Две копейки	1761	19,22	31,05	F
Катерина II (1762–1796)					
24.	Две копейки	1766	17,62	35,0	F-
25.	Две копейки	17(?)8	21,84	34,0	F-
Павло I (1796–1801)					
26.	2 копейки	1798	16,87	36,0	VF

¹ Таблицю складено автором за даними: Архів Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [далі – Архів ННЛ ЕКІЦ НПУ імені М. П. Драгоманова], м. Київ. Ф. 2. (Польові описи експедицій). Оп. 1. Спр.1. Польовий опис постійно діючої нумізматичної експедиції за темою “Грошовий обіг Правобережної України у XVI–XVIII ст.ст. (регіон Південної Київщини та Середнього Поросся)”. 2016-2018 рр. 12 арк.

Поширення російської монети у грошовому обігу Правобережної України, зокрема на території Південної Київщини та Середнього Поросся, у 30–60-х рр. XVIII ст. мало значно глибші причини, аніж поширення міграції населення та військова присутність імперії в регіоні. Найперша з них – значне скорочення масштабів карбування монети в Речі Посполитій у першій третині XVIII ст. Зокрема, на початку правління короля Августа II Сильного (1697–1733) у грошовому обігові держави продовжували знаходитись боратинки та тимфи Яна II Казимира (1648–1668), шостаки та орти Яна III Собеського (1674–1696). Монетні двори у Кракові та Бигдоші не працювали, а монетарні Гродно, Гданська, Торуні, Ельбланга та Лейпцига періодично карбували незначну кількість мідних солідів, срібних трояків, шостаків, ортів, талерів і подвійних талерів, золоті монети на чверть дуката, напівдукати, дукати і подвійні дукати¹. В результаті такої емісійної політики утворився значний дефіцит дрібної срібної та мідної розмінної монети, що посилювався в роки правління короля Августа III (1734–1763). Протягом перших 15 років його королювання коронна монета в Речі Посполитій, за винятком невеликої кількості гданських дукатів, взагалі не карбувалась. Тільки у 1749 р. на монетарнях Саксонії Август III почав емісію мідних солідів і грошів. У 1753–1756 рр. тут із низькопробного срібла карбувалися півтораки, а зі срібла вищої проби трояки, шестигрошовики, орти та тимфи, напівталери і талери. Монетний двір Гданська у 1753–1763 рр. карбував соліди, трояки, шостаки, орти, злотовки (30 грошів) та подвійні злотовки. Від 1760 р. монетарні Торуні та Ельблонга випускали білонні соліди, трояки, шостаки, орти та подвійні дукати². Проте обсяги карбування монети навіть близько не наближались до тих, що існували в Речі Посполитій у першій половині – середині XVII ст. Велика срібна та золота монета не вирішувала, а, навпаки, загострювала проблему дефіциту розмінних грошей, таких потрібних у роздрібній торгівлі. Якщо на польських та західноукраїнських землях брак власної монетної маси звично покривався за рахунок притоку грошей європейських країн, передусім Швеції та Бранденбурзько-Прусської держави, то на Правобережній Україні поступово сильніші позиції у грошовому обігу посідає мідна російська монета, карбування якої в цей період набуває значних масштабів. Обсяг дрібної польсько-литовської монети у грошовому обігові регіону значно скоротився, й цю нішу одразу ж заповнила монета російського карбування. Такі наші спостереження підтверджуються й результатами польового нумізматичного дослідження в Трушках, де за весь пошуковий сезон 2017 р. не було знайдено жодної монети польського чи литовського карбування, датованої XVIII ст. Натомість про розповсюдженість у цей період мідних російських грошей як засобу платежу на Середньому Пороссі свідчать знахідки цих монет в інших населених пунктах регіону. Зокрема у 2016 р. в околицях села Черкас Білоцерківського району автором було знайдено полушку 1735 р. карбування³. У центральній частині села Пилипча на присадибній ділянці одного з місцевих жителів було піднято денгу 1749 р.⁴ Монету такого ж номіналу 1745 р. карбування зовсім нещодавно знайдено у лісі на захід від села Яблунівка⁵. Якась частина виявлених у регіоні монет російського карбування XVIII ст. зберігається у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею⁶.

¹ *Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Teksty. Część 1 (poz.1-7058). Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne. Zarząd główny, 1995. S. 101-102.*

² *Właśnie tam. S. 102-106.*

³ Архів ННЛ ЕКІЩ НПУ імені М. П. Драгоманова. Ф. 2. Оп. 1. Спр.1. Арк. 2.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Арк. 9.

⁶ *Башицька Л. С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею. Юр'ївський літопис. 2015. № 14. С. 105-115.*

Отримані дані дозволяють певним чином скорегувати висновки М. Котляра, що їх відомий український нумізмат зробив свого часу для грошового ринку Правобережної України XVIII ст. На думку вченого, протягом усього цього періоду в регіоні «[...] як і раніше, переважала польсько-литовська монета, проте масштаби грошового обігу різко скоротились порівняно з XVII ст.[...]»¹. Ми поділяємо таку думку вченого, проте лише стосовно грошового ринку високопробної срібної та золотої монети великих номіналів. Ситуація ж із розмінною монетою на прикордонних з Росією територіях Правобережжя, зокрема на Середньому Пороссі, спостерігалася інша. Починаючи з 30–40-х рр. XVIII ст., особливого поширення у роздрібній торгівлі тут набуває імперська мідна монета, що потрапляє сюди у значних кількостях внаслідок інтенсивної транскордонної торгівлі, міграційних процесів і посилення військово-політичної присутності Росії на території Польщі та Литви. Остаточно російська монета заволоділа грошовим ринком Правобережної України в останні роки правління Катерини II (1762–1796) внаслідок остаточної ліквідації державності Речі Посполитої.

Ілюстрації

Рис. 1. Локалізація місця нумізматичного польового дослідження (показане стрілками), с. Трушки Білоцерківського району Київської області. Фрагмент супутникової мапи Google, 2018 р.

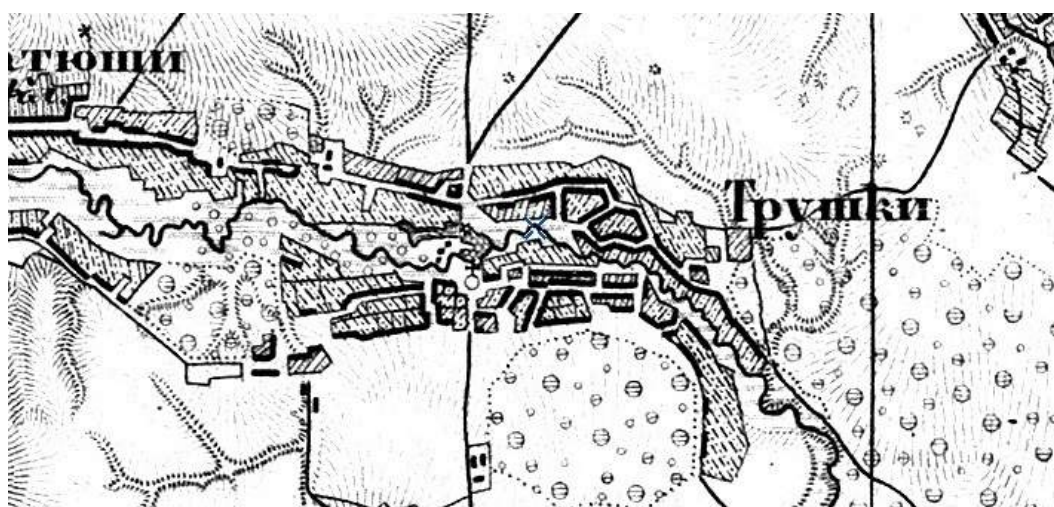

Рис. 2. Село Трушки Васильківського повіту Київської губернії. Військово-топографічна мапа Російської імперії 1846-1863 рр. Ф. Ф. Шуберта та П. А. Пучкова (Фрагмент. Ряд: XXIV, аркуш: 8; масштаб: 3 версти на дюйм)

¹ Котляр М. Ф. Вказ. праця. С. 154.

Рис. 3. Полушки, 1718–1722 рр. (?), мідь. Московська держава, Петро I Олексійович (1696-1725), зображення збільшено.

Рис. 4. Полушка, 1735 р., мідь. Російська імперія, Анна Іоанівна (1730–1740), перекарбування з “хрестової” копійки 1729 р. (зображення збільшено).

Рис. 5. Денга, 1735 р., мідь. Російська імперія, Анна Іоанівна (1730–1740), зображення збільшено.

Рис. 6. Денга, 1743 р., мідь. Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761), зображення збільшено.

Рис. 7. Денга, 1760 р., мідь. Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761), зображення збільшено.

Рис. 8. Две копійки, 1761 р., мідь. Російська імперія, Єлизавета Петрівна (1741–1761), зображення збільшено.

Рис. 9. Две копійки, 17(?)8 р., мідь. Російська імперія, Катерина II (1762–1796), зображення збільшено.

Рис. 10. 2 копійки, 1798 р., мідь. Російська імперія, Павло I (1796–1801), зображення збільшено.

Джерела та Література

Джерела

1. Архів Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова [далі – Архів ННЛ ЕКІЦ НПУ імені М. П. Драгоманова], м. Київ. Ф. 2. (Польові описи експедицій). Оп. 1. Спр.1. Польовий опис постійно діючої нумізматичної експедиції за темою «Грошовий обіг Правобережної України у XVI–XVIII ст.ст. (регіон Південної Київщини та Середнього Поросся)». 2016-2018 рр. 12 арк.

Література

2. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Teksty. Część 1 (poz.1-7058). Warszawa: Polskie towarzystwo numizmatyczne. Zarząd główny, 1995. S. 101-102.
3. Адрианов Я. В. Русские монеты 1700-2000 годов: исторический обзор и каталог. Пермь: ИПК «Звезда», 2001. С. 54.
4. Башинська Л. С. Монети Російської держави XVI-XVIII ст. у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею. Юр'ївський літопис. 2015. № 14. С. 105-115.
5. Голиш Г. М. Основи нумізматики: Навч. посібн.; Вид. 2-ге.. Черкаси: Вид-во “Черкаський ЦНТЕІ”, 2006. С. 117-121.;
6. Шуст Р. М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. К.: Знання, 2007. С. 182-209.
7. Гусев С. О. Каталог монет императорской России (1682-1917). Вып. 2. М.: Coins Moscow, 2018. С. 147.
8. Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Київська область. Гол. ред. кол.: П. Т. Тронько (та ін.); Ін-т історії АН УРСР. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. С. 146.
9. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наукова думка, 1974. С. 153-155 с.;
10. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика. К.: Наукова думка, 1974. С. 110-112.
11. Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков. Доклад действ. чл. А. А. Русова с картою и указателем географических имен, составленных М. Ф. Линдфорс; Юго-зап. отд. Имп. рус. геогр. общ-ва. К.: Типогр. М. П. Фрица, 1876. С. 57–58, 59.
12. Спасский И. Г. Русская монетная система. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. С. 132.

References

Adrianov YA. V. (2001). *Russkie monety 1700-2000 godov: istoricheskij obzor i katalog*. [Russian coins of 1700-2000: historical overview and catalog]. Perm': *IPK Zvezda*. [in Russian].

Bashy`ns`ka L. S. (2015). *Monety` Rosijs`koyi derzhavy` XVI-XVIII st. u fondax Bilocerktivs`kogo krayeznavchogo muzeyu* [Coins of the Russian State of the XVI-XVIII centuries in the funds of the Bila Tserkva Local History Museum]. *Yur`yivs`ky`j litopy`s* [Yur'yivs`ky`j chronicle], 14, 105-115. [in Ukrainian].

Goly`sh G. M. (2006). *Osnovy` numizmaty`ky`*. [Basis of numismatics]. Cherkasy`: *Cherkas`ky`j CzNTEI*. [in Ukrainian].

Gusev S. O. (2018). *Katalog monet imperatorskoj Rossii (1682-1917)*. [Catalog of Imperial Russia coins (1682-1917)]. Moscow: *Coins Moscow*. [in Russian].

Kotlyar M. F. (1974). *Hroshovyy obih na terytoriyi Ukrayiny doby feodalizmu*. [Monetary circulation of Ukraine during the era of feudalism]. Kyiv: *Naukova dumka*. [in Ukrainian].

Kotlyar N. F. (1974). *Kladoiskatel'stvo i numizmatika*. [Treasure hunting and numismatics]. Kyiv: *Naukova dumka*. [in Russian].

Kopicki E. (1995). *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. Teksty. Część 1. (poz. 1-7058)* [Illustrated index of Polish and Polish money related: texts. Vol. 1, (item 1-7058)]. Warszawa: *Polskie towarzystwo numizmatyczne. Zarząd główny*. [in Polish].

Rusov A. A. (1876). *Russkie traktaty v konce XVII i nachale XVIII vekov. Doklad s kartoyu i ukazatelem geograficheskikh imen*. [Russian treatises in the late XVII and early XVIII centuries. A report with a map and index of geographical names compiled by M. F. Lindfors]. Kiev: *Tipogr. M. P. Frica*. [in Russian].

Spasskij I. G. (1962). *Russkaya monetnaya sistema*. [Russian monetary system]. Leningrad: *Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ehrmitazha*. [in Russian].

Shust R. M. (2007). *Numizmaty'ka: istoriya groshovogo obigu ta monetnoyi spravy` v Ukrayini*. [Numismatics: The history of monetary circulation and monetary affairs in Ukraine]. Kyiv: *Znannya*. [in Ukrainian].

Tron'ko P. T. (Ed.). (1971). *Istoriya mist i sil Ukrayins`koyi RSR. Ky`yivs`ka oblast`*. [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kiev region]. Kyiv: *Golovna redakciya URE AN URSSR*. [in Ukrainian].